

М. К. Алишованын «Англис жана кыргыз тилдеринде дүйнөнүн сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде)» деген темада филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн аткарылган диссертациясына (Бишкек, 2021. Адабияттардан тыш 318 бет. Адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими)

Пикир

1. Актуалдуулугу.

Акыркы кездерде тилдик бирдиктердин аткарган функционалдык маанилерине карата бир топ терең изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыргыз тил илиминде да бир канча изилдөө иштери аткарылып келет. Кыргыз тилинин лексика-грамматикалык бирдиктеринин семантикасында дүйнө сүрөтүнүн көрүнүшүн изилдөөнүн алкагы кеңейип, сөздөрдүн дүйнө таанытуучулук касиетин жана лексика-грамматикалык маанилеринин алкагын кеңири карап изилдөө жүргүзүү жумуштары колго алынып келе жатат. Обьективдүү дүйнөнүн, жаратылыштын жана адам коомунун көрүнүшү, анын адамдын аң-сезиминде кабыл алынышы кишинин татаал табиятынын мүмкүнчүлүгүнө жараша ишке ашат.

Изилдөөчү М. К. Алишова азыркы учурдагы актуалдуу теманы, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн англис жана кыргыз тилдериндеги көрүнүштөрүн салыштырып изилдөөнү тандап алган. Кыргызстанда чет тили катары англис тилин өздөштүрүүгө, үйрөнүүгө болгон кызыгуулардан алып караганыбызда диссертанттын тандап алган темасынын теориялык жактан да, практикалык жактан да актуалдуулугу жогору. Сырткы дүйнөнү кабыл алып таанып билүүдө адамдын билим деңгээлинин, кесибинин, дүйнөгө болгон көз карашынын гана эмес, улуттук аң-сезиминин да, менталдык өзгөчөлүктөрүнүн да таасири болбой койбостугу белгилүү. Изилдөөчү дүйнөнүн тилдик сүрөтү түшүнүгү, анын салыштырылып жаткан тилдердеги изилдениши тууралуу иликтөөлөрү менен баштап, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн салыштырма планда изилденишин иликтеп келип, лингвопоэтиканы дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн ыкмасы катары деп эсептеп, темасынын актуалдуулугун далилдей алган.

2. Проблеманы изилдөөнүн абалы жана изилдөөлөрдүн жыйынтыктары.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү айрым концепттердин, кээ бир лексикалык бирдиктер топторунун изилденишинде, аздыр-көптүр иликтенип, изилденип, тиешелүү натыйжалар жана жыйынтыктар чыгарылган. Изилдөөчү өзүнүн

иши боюнча проблемаларга кыйыр түрдө болсо да тиешеси бар лингвистикалык изилдөөлөргө кайрылып өтөт. Байыркы грек, латын тилдерин салыштырып изилдөөгө алган эмгектерден баштап (дисс., 24-б.) кийинки доорлордогу иликтөөлөр тууралуу аз да болсо кеп козгойт. Акыркы кылымдардагы Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс, О. Есперсон, И. И. Мещанинов, А. В. Бондарко, А. В. Аракин, Дж. Бурановдордун чыгармачылыктарында семантика, түшүнүк көрүнүштөрүндөгү жана типологиялык категориялардагы тилдин структуралык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуп, тилдик бирдиктердин семантикалык талаасына сүнгүп кирген изилдөөлөрдүн аткарылганын белгилейт. XX кылымдагы окумуштуулардын арасынан А. Вежбицкая, Э. Сепир, Б. Л. Уорф, Р. Карнап, С. Г. Воркачев, И. А. Стернин, М. В. Пименова, В. А. Маслова сыяктуу окумуштуулардын тилдин, тил бирдиктеринин семантика-структуралык изилдөөлөрдөгү эмгектериндегилерге анализ жүргүзүп иликтейт.

Кыргыз тил илиминде лексика-грамматикалык бирдиктердин семантикасына кайрылган Б. М. Юнусалиев, Б. О. Орузбаева, Т. К. Ахматов жана башкалардын эмгектерине кыскача кайрылып, кыргыз тил илиминдеги когнитивдик лингвистика боюнча эмгектенген З. К. Дербешева, К. З. Зулпукаров, М. Ж. Тагаев, Г. А. Куттубаева, Г. А. Мадмарова, Э. Т. Төлөкова, А. Темиркулова, Н. Сардарбек кызы, Л. В. Иванова, О. Д. Тихоненко, А. Р. Бутешова, А. Б. Мацута, Г. А. Абыканова, А. Н. Сыдыков, Б. Б. Нарынбаева, А. А. Калмурзаева, А. Б. Эргешева, А. Абдулатов, Г. Ш. Абдразакова, У. Ж. Камбаралиева жана башка окумуштуулардын эмгектерине анализ жүргүзүп чыгат да, дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча англис жана кыргыз тилдеринин салыштырылып изилдене электигин аныктап чыгат.

3. Иштин теориялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү.

Жаратылыштын жана адам коомунун тилдеги чагылдырылган сүрөтүн көрсөтүп берүүнүн мааниси абдан чоң. Жаратылыштагы, башкача айтканда, материалдык дүйнөдөгү бардык нерселер адамзаттын тилинде чагылдырылып туюндурулуп келет. Мына ошол дүйнөнүн тилдеги көрүнүштөрү ар бир элдин тилинде ошол элдин жалпы психологиясына, эмгектенүүлөрүнө, менталдык өзгөчөлүктөрүнө жараша чагылдырылат да, типологиялык жактан да, генеологиялык жактан да башка-башка топтордогу англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө эки тил үчүн гана эмес, эки эл үчүн да чоң мааниге ээ болот. Мына ушул көрүнүштөрдөн улам М. К. Алишованын ишинин теориялык маанисинин бар экенин белгилөөгө болот.

Изилдөөчү өтө көп адабияттардан пайдаланып, салыштыруу үчүн материалдарды кадыресе тилдик пикир алышуулардан да, көркөм адабияттан да жана элдик оозеки чыгармалардан да алып иликтеген. Элдик оозеки чыгармалардын тили – өзгөчө тил. Адам баласынын көп кылымдардан бери айтылып келаткан ойлору, мүдөөлөрү элдик оозеки чыгармаларда гана

чагылдырылып көркүнө чыгат. Автору болбогону менен элдик оозеки чыгармалардын тили, кайсы бир деңгээлде такталган, тандалган, кайра-кайра айтыла берип сыналган тил болуп саналат. Автор мына ошолорду байкап салыштырып, болгондо да “Манас” эпосунун материалдарын салыштыруу үчүн пайдаланып, салыштыруу методун эрежеге салынбаган тилди салыштырууга пайдаланып, методологиялык жетишкендиктерге да жетише алган. Демек, бул иштин илимий гана эмес, методологиялык да мааниси жогору.

4. Иштин практикалык мааниси.

Тил бирдиктеринин дүйнө таанытуучулук күчү зор, бул маселенин англис тилинин материалдарына салыштыруу аркылуу изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз аудиториялары үчүн тил үйрөнүүгө да жардамы тийбей койбойт, демек, иштин практикалык да мааниси бар. Лексика-грамматикалык бирдиктерди эң жөнөкөйлөрүнөн татаалдарына карай үйрөтүүдө сөздөрдүн, тилдик башка бирдиктердин объективдүү дүйнөнү чагылдырган, жаратылыштын жана коомдук турмуштун сүрөтүн элестетип түшүндүрүүнүн мааниси өтө зор. Анан дагы Кыргыз Республикасында дүйнөнүн бардык тарабына чыгып билим алуучу жаштардын көптүгү англис тилин үйрөнүү аракетин көрүп жүрүшөт. Ошолорго бул диссертациянын натыйжалары, корутундулары сөзсүз жардам берет. Тил үйрөтүүчү курстарга да пайдасы зор.

Кыргыз мектептери үчүн англис тили окуу китептерин жазууга, кыргызча-англисче, англисче-кыргызча сөздүктөрдү жана сүйлөшмөлөрдү иштеп чыгууга да пайдасы тийбей койбойт.

5. Кыргыз тил илимине жана изилденип жаткан проблемага карата изилдөөчүнүн жеке салымы.

Биринчиден, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн англис жана кыргыз тилдеринин материалдарын салыштырып иликтеп чыгуунун өзү автордун жеке салымы катары бааланыш керек. Негедир, изилдөөчү диссертациянын киришүүсүндө бул тууралуу эскерген эмес.

Экинчиден, кыргыз тилине караганда англис тилинин көп кылымдык жазма тажрыйбасы, орфография жана орфоэпия жактарынан да тажрыйбалары арбын. Ошого карабастан изилдөөсүндө М. К. Алишова кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын туу чокусу болуп эсептелген “Манас” эпосунун материалдарындагы тилдеги ааламды таанытар, дүйнөнүн сүрөтүн элестетип берер фактыларды англис тилинин тиешелүү фактылары менен ийгиликтүү салыштырып, белгилүү деңгээлде тыянактарды чыгара алгандыгы да жеке салымы катары кабыл алыныш керек.

6. Эксперимент жана көргөзмө материалдары.

Лингвистикадагы теориялык изилдөөлөргө атайын эксперимент жүргүзүү зарыл деле эмес деп эсептейбиз. Ошенткен менен М. К. Алишованын биз рецензиялап жаткан илим изилдөө ишинен айрым бир чыгарылган

тыянактарына болгон байкоолорду көрүүгө болот. Ошону менен бирге эмгектеги айрым бир иликтөөлөрдүн, изилдөөлөрдүн натыйжаларын көрсөтүү максатында колдонулган таблицаларын (мисалы, диссертациянын 268-269-беттериндеги таблицалар) көргөзмө куралдын милдетин аткара тургандыгын белгилөөнү туура көрдүк.

7. Диссертациядагы жаңылык катары белгиленген натыйжалардын ишенимдүүлүгү.

Генеологиялык жактан Индоевропа тилдер бүлөсүнө, типологиялык жактан флексия тилдер тобуна кирген англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн генеологиялык жактан Алтай тилдер бүлөсүнө, типологиялык жактан агглютинация тилдер тобуна кирген кыргыз тилинин материалдары менен алгачкы жолу салыштыруунун өзү эле иштин жаңылыгы болуп бааланыш керек. Диссертант муну теориялык жана методологиялык жактан өз деңгээлине жараша ыкка келтире иштеп чыкканы байкалат. Айрыкча кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын фактылары менен жүргүзгөн салыштыруулары ишенимдүү чыккан.

Изилдөөлөрүндө дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн коркөм жана элдик поэтикалык текстте чагылдырылышын фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик каражаттарды кеңири колдонуу менен иликтеп чыкканы бизди ынандырды.

8. Автордун чыгарган натыйжаларынын илимий-практикалык мааниси.

Диссертацияда дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн этностук маданияттын тилдик бирдиктер менен синтездешкендигин, кыргыз элинин менталитетиндеги өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен флексия тилдериндеги англис тилинин фактыларын салыштырып, натыйжа чыгарган. Салыштырууларында дүйнө сүрөтүнүн кайталангыс, көп кырдуу реалийлерин стилистикалык, лингвостилистикалык өңүттөрдөн туруп караштырат, конкреттүү факты материалдарды мисалга тартат. Эпикалык тексттердин татаалдыгына, андагы архаикалык көрүнүштөрдүн арбындыгына жараша эки тилдин материалдарындагы дүйнөнүн чагылдырылышын өтө этиеттик, кылдаттык менен иликтеп чыгарган натыйжалары ишенимдүү болуп ишке ашкан.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жалаң эле белгилүү бир улуттун фольклор, мифология, маданият, тарых, салт-санаалар жана психологиясынын контекстинде гана жашаган кубулуш катары мүнөздөлбөстүгүнө маани берип, элдин тилинин контекстинде, тилдик конкреттүү бирдиктерде жашай тургандыгын аныктап көрсөтөт.

“Ар түрдүү маданияттагы концептердин окшоштуктары, негизинен, борбордук компоненттер менен берилсе, улуттук өзгөчөлүктөр тилдик каражаттар аркылуу берилет” (дисс., 226), деп чыгарган жыйынтыгынын мааниси бар.

9. Диссертациянын мазмунунун жана тыянактарынын бааланышы.

М. К. Алишованын диссертациялык илим изилдө ишин мазмуну боюнча канааттандырарлык деп эсептөөгө болот. Темасын өзүнөн мурдагы тиешелүү адабияттарга обзор берип негидеп, андан аркы главаларында дүйнөнүн тилдик сүрөтүн адегенде бир тилдеги, анан экинчи тилдеги көрүнүштөрүн конкреттүү концепттер аркылуу салыштырып талдап чыгат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилдик бирдиктердин бардыгында чагылдырылат. Диссертант салыштырып изилдөөсүндө кыргыз элинин баатырдык эпосу “Манастын” материалдарынын негизинде этнографиялык салт-санааларды туюндурган концепттерди пайдаланган.

Дүйнөнү кабылдоодогу онтологиялык жана логикалык түшүнүктөрдүн биримдигине таянып, тарыхый, социалдык жана башка реалийлердин дүйнөнүн тилдик сүрөтүн чагылдырылышын, ар бир тилдеги улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болушун изилдөөчү англис жана кыргыз тилдеринин мисалдарында көрсөтүп талдоого алган. Талдоолору, эки тилдин материалдарын салыштырып жүргүзүлгөн талдоолору ийгиликтүү чыккан десек болот. Ошону менен бирге салыштырууларда котормолордогу көрүнүштөр да автордун баамынан сыртта калган эмес.

10. Диссертациянын тилинин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү.

Диссертациянын тилин, негизинен, дурус деп эсептөөгө болот. Автор ишти лингвистикалык илимдин тили менен жазууга аракеттенген. Лингвистиканын тилинде да диахрондук жана синхрондук изилдөөлөрдө башка-башка стилдер колдонулат. Бул диссертациялык иштин тили синхрондук пландагы изилдөөлөрдүн стили менен жазылган. Когнитивдик лингвистикада, негизинен, көбүнчө мына ушул стиль колдонулат. Айрым жерлеринде, мисалы, кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын, тактап айтканда, “Манас” эпосунун материалдары колдонулуп, англис тилиндеги котормосу дүйнөнүн тилдик сүрөтүн элестетүүлөрдү чагылдырган учурларында, адабият илиминин терминдери пайдаланылып, иштин стилинде да өзгөрүүлөр байкалат. Мындай көрүнүштү биз диссертациянын тилиндеги одонолук деп эсептейбиз, илимдер аралык байланыштардын ширелишкендиги катары бааладык.

Максатка жетүүдөгү аракеттериндеги логикалык ырааттуулуктарды да дурус деп эсептейбиз. Канткен менен автордо башка бир эмгектердин стилине биротоло кирип кетүү жок, иштин аткарылышындагы өз алдынчалыгын байкадык.

11. Сын-пикирлер, сунуштар.

М. К. Алишованын диссертациялык иши тууралуу айтыла турган сын-пикирлер жана сунуштар бар. Иш, негизинен, дурус жазылган, бирок айрым бир кемчиликтери байкалат.

1. Диссертация когнитивдик лингвистика тармагына ыктап жазылып башталып (13-23), когнитивдик лингвистика эмне экени, ал жөнүндө окумуштуулардын айткандары, когнитивдик лингвистиканын багыттары тууралуу бир топ ойлор айтылат да, иштин аягында когнитивдик максаттагы талдоолор солгун болуп калган (4, 5-баптар).

2. Иштин 5-бабында котормо, котормо жана түп нуска, тилдик каражаттардын которулушу, которуудагы ыкмалар тууралуу ойлор көбүрөөк айтылып (236-289), тилдик бирдиктердин дүйнө таанытуучулук касиеттери, мүмкүнчүлүктөрү изилдөөлөрдүн сыртында калып калгандай. Анан дагы бул кичине темада *аллитерация, метафора, гипербола, экспрессивдүү лексика, диалектилер жана алардын котормолору, метонимиялык трансформация, салыштыруу, дефразеологизация* сыяктуу түшүнүктөр (терминдер) талкууга алынат. Когнитивдик лингвистиканын объектисинен караганыбызда булардын ар бири өзүнчө изилденүүгө татыктуу. Булардын айрымдары тууралуу кененирээк сөз болот да, айрымдары, мисалы, *экспрессивдүү лексика* менен *диалектилер жана алардын котормолору* (270-271) 2-3 эле сүйлөмдөр менен оозго алынган. Логикалык ырааттуулук да жок. Мисалы, *метафора* тууралуу сөз болгондо филолог окумуштуу *метонимия, синекдохаларды*, ал эми *гипербола* тууралуу сөз болгондо *литотаны* эске алышы крэк болчу.

3. Ар бир баптын аягында эң сонун жыйынтыктар чыгарылган, бирок иштин изилденишинде, талдоолорунда мындай жыйынтыктардын айрымдарына ылайык изилдөөлөр, иликтөөлөр жетишпегендей. Автор айтам дегендерин “айттым го” деген кыял менен унутта калтырган сыяктуудай сезилет. Эмгектин китеп болуп чыгышында булар эске алыныш керек.

4. Анча-мынча грамматикалык жана стилдик каталарга жол берилген. Мындай каталар маани ээлебегендей көрүнгөнү менен, окумуштуу же жогорку билимдүү адис гана эмес, орто билим алган инсан да сабаттуу жазышы керек го! Мисалы, **ДТС нын тилдик каражаттардын түрдүү денгээлдер аркылуу билүүгө болот** (83-б.), деген сүйлөмдө *эмнени билүүгө болот?* экендиги белгисиз! Биринчи сөзгө (ДТС) тиешелүү мүчө (**нын**) да ката жазылган. Эгерде кыскарган сөзгө жалгасак **И** жөндөмөсүнүн мүчөсү **тин** болуп, кыскарбаганына жалгасак, **нүн** (*сүрөтүнүн*) болуш керек эмес беле?

Ошентсе да, канткен менен биз белгилегендер диссертациялык иштин илимий-практикалык баалуулугуна олуттуу шек келтире бербейт. Автор өзүнүн алдына коюлган максатына жете алган, диссертацияны аяктаган иш деп эсептөөгө болот. Жарыялаган макалалары жетиштүү. Авторефератында автор диссертациянын мазмунун толук чагылдыра алган.

Махабат Култаевна Алишованын «Англис жана кыргыз тилдеринде дүйнөнүн сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде)» деген темада филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн аткарылган диссертациялык иши

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистигине туура келет, Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан докторлук диссертацияларга коюлган талаптарга жооп берет.

Махабат Култаевна Алишованын диссертациялык илим изилдөө ишине түзүлгөн квалификациялык матрица.

№	Баалоо параметри	10	9	8	7	6	
1	Актуалдуулугу		+				9
2	Изилдөөсү, анын жыйынтыгы			+			8
3	Теориялык, методологиялык маанилүүлүгү			+			8
4	Иштин практикалык мааниси		+				9
5	Изилдөөчүнүн жекече салымы				+		7
6	Эксперименттер, көргөзмө материалдар					+	6
7	Жаңылыктардын, натыйжалардын ишенимдүүлүгү				+		7
8	Автордук натыйжалардын илимий-практикалык мааниси			+			8
9	Мазмунуна, тыянактарына берилген баа			+			8
10	Тилинин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү					+	6
							80

Расмий оппонент: **Ибраим Абдувалиев** Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору, филология илимдеринин доктору.

*Профессор И.Абдувалиевдин колун тастыктаймын,
Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун окумуштуу катчысы, педагогика
илимдеринин кандидаты* *Р. Нусупова 10.05.2021.*

